

ความเปลี่ยนแปลงทางยุทธศาสตร์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ (พ.ศ. ๒๓๑๕-๒๓๕๔)

ความเปลี่ยนแปลงทางยุทธศาสตร์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ ปีปัจจุบันหลายประการที่มีส่วนส่งเสริมความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ

๓.๑ พรมแดนค่านทิศตะวันตก

แนวพรมแดนค่านทิศตะวันตก ศึกษาในกรณีของพม่าที่เป็นปัจจัยต่อการเปลี่ยนแปลงของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

แนวรบทางยุทธศาสตร์ของพม่าและไทยได้เปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งทำให้สงครามเริ่มแปรเปลี่ยนทิศทางไป กล่าวคือไทยได้ใช้นโยบายการปรับยุทธวิธีทางการรบแบบใหม่ โดยใช้กำลังทัพส่วนใหม่สกัดทัพพม่าตามแนวพรมแดนมากกว่าที่จะให้กองทัพของพม่ารุกล้ำสู่หัวเมืองชั้นในของราชอาณาจักร โดยเฉพาะการยกทัพไปสกัดทัพของพม่าตามแนวเขตแดน เช่นการตั้งรับศึกของพม่าที่เมืองกาญจนบุรี และยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นค่านสกัดทัพของพม่า และถ้าพม่ายกกองทัพมาทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยุทธวิธีการตั้งรับศึกของไทยแบบ "ซัดค้ำทัพ" พม่าอยู่ที่เมืองนครสวรรค์^๑ คั้งนั้นเมืองนครสวรรค์จึงกลายเป็นเมืองหน้าค่านสกัดทัพพม่าที่จะลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และในขณะที่ยุทธวิธีการรบของพม่าก็เริ่มแปรเปลี่ยนทิศทางไปจากเดิม กล่าวคือกองทัพพม่าเริ่มใช้กองทัพเรือในการเปิดแนวรบในเขตหัวเมืองฝ่ายใต้มากกว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะการเปิดแนวยุทธศาสตร์ในเขตทะเลอันดามัน เช่นในการบุกโจมตีเมืองถลาง และส่งกองทัพเข้ารุกรานเมืองไชยา นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา เพื่อสกัดกำลังทัพหัวเมืองฝ่ายใต้ ในการส่งกำลังทัพมาช่วยกรุง เพาะคีกระหนาบทัพพม่า ถ้ากองทัพหลวงของไทยเพียงพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ ได้เกิดสงครามเก้าทัพ ซึ่งสงครามครั้งนี้กองทัพพม่าได้ใช้เส้นทางค่านเจดีย์สามองค์เป็นเส้นทางที่เดินกองทัพหลักในการบุกโจมตีกรุงเพาะ และนอกจากนั้นยังกระจายกองทัพขนาดย่อมเป็น

^๑สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๖๓.

หลายกองโดยมีจุดมุ่งหมายเข้าโจมตีกรุงเทพฯ และเป็นกองทัพเสริมกองทัพหลวงของพม่า ที่ยกเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีโดยส่งกองทัพชนาคยอมเข้ามาทางหัวเมืองล้านนา หัวเมืองฝ่ายเหนือ และหัวเมืองฝ่ายใต้ เป็นต้น และนอกจากนั้นยังส่งกองทัพเรือเข้าโจมตีเมืองชุมพร เพื่อตีกระหนาบทัพหลวงของไทยที่เมืองกาญจนบุรีในระยะทางอันใกล้^๒ เพื่อสกัดกำลังตีตีกระหนาบของไทยจากหัวเมืองฝ่ายใต้ อาจกล่าวได้ว่าไทยและพม่าได้เปลี่ยนแนวรบจากเดิมบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือมาสู่แนวรบโดยใช้หัวเมืองฝ่ายใต้แทนเป็นส่วนใหญ่

ปัญหาคงกล่าวทำให้ไทยต้องใช้นโยบายรับศึกนอกกำแพงเมือง เพื่อหลีกเลี่ยงการย่อยยับของกรุงเทพฯ โดยเฉพาะการส่งกำลังทัพไปปะทะตามแนวพรมแดนโดยจะพิจารณาจากกองทัพหลักของพม่าว่ายกทัพหลักเข้ามาทางใด ก็จะส่งกองทัพหลวงไปสกัดทางค่านั้น ดังกรณีตัวอย่างในสงครามเก้าทัพ ที่ฝ่ายไทยต้องใช้กำลังทัพเป็นจำนวนมากไปตั้งรับศึกพม่าที่เมืองกาญจนบุรี และส่งกองทัพชนาคยอมไปซัดคาทัพพม่าที่เมืองนครสวรรค์ และบริเวณหัวเมืองฝ่ายใต้เช่นที่ชุมพร เป็นต้น

ปัญหาของสงครามระหว่างไทยกับพม่าในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อฝ่ายไทยเป็นฝ่ายรุก และพยายามอย่างสุดความสามารถที่จะตีคืนแดนเมืองทวายและมะริดคืนมา^๓ และประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่ฝ่ายไทยเป็นฝ่ายรุกเพียงอย่างเดียว กล่าวคือในปี พ.ศ. ๒๓๓๗ ได้เกิดปัญหาทางการเมืองระหว่างพม่ากับรัฐบาลอาณานิคมของอังกฤษในอินเดีย เมื่อเกิดเหตุการณ์กบฏของชนกลุ่มน้อยในพม่าโดยพวกกบฏได้รับความช่วยเหลือจากพวกกองโจรในเมืองจัตตะกอง และการกบฏครั้งนี้ได้รับความพ่ายแพ้อย่างสิ้นเชิง กองทัพของพม่าจึงยกกำลังติดตามกลุ่มกบฏเหล่านั้นใกล้ซีกข้ามแม่น้ำน่านพและตั้งฐานทัพบนพรมแดนค้ำของอังกฤษ จากปัญหาคงกล่าวเป็นสิ่งที่นำมา

^๒ พลตรีบัญชา แก้วเกตุทอง, สงครามเก้าทัพ, เสนาศึกษา เล่มที่ ๕๖ ตอน ๔ ก.พ.-มี.ค. ๒๕๓๑, (โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, นครนายก, ๒๕๓๑), หน้า ๑-๘.

^๓ คี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๒, แปลโดยคุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ, (มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๒), หน้า ๗๑๒.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑๓.

สู่ความวุ่นวายทางการเมืองระหว่างรัฐบาลพม่าและรัฐบาลอาณานิคมของอังกฤษในอินเดีย และนำมาสู่สงครามระหว่างพม่ากับรัฐบาลอังกฤษในอินเดียในปี พ.ศ. ๒๓๖๗

สงครามครั้งนี้นำมาซึ่งการสูญเสียดินแดนครั้งยิ่งใหญ่ของพม่า โดยที่รัฐบาลพม่า ต้องยอมตกลงทำสนธิสัญญายันดาโบ (Treaty of Yandabo) กับรัฐบาลอาณานิคมของ อังกฤษในอินเดียในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ จากสงครามครั้งนี้ทำให้ภาพประวัติศาสตร์ของพม่าต้อง เปลี่ยนโฉมหน้าโดยสิ้นเชิง แต่อย่างไรก็ตามพม่าก็ยังคงเป็นเจ้าของเมืองท่าทั้งสามแห่ง อยู่คือ พะสิม ย่างกุ้ง และเบะตะมะ แม้ว่า จะสูญเสียมณฑลใหญ่ๆ ให้แก่จักรวรรดิอังกฤษ ในอินเดีย ความพ่ายแพ้ของพม่าในการรบครั้งนี้ได้ส่งผลกระทบต่อโลกกล่าวคือ พม่าต้องสูญเสีย ดินแดนเป็นจำนวนมาก แต่ที่สำคัญและลึกซึ้งกว่านั้น พม่าต้องสูญเสียเกียรติยศของคน อำนาจทางการเมืองการทหารของพม่า ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่หวาดกลัวของบรรดาประเทศใกล้เคียง ต้องสลายตัวอย่างสิ้นตัวไต่ยาก^๕ และในเวลาต่อมาปัญหาค้ำถั่งกล่าวระหว่างรัฐบาล พม่ากับรัฐบาลอาณานิคมของอังกฤษในอินเดียก็ได้เรื้อรังมาตลอด และปัญหาเหล่านี้ก็เป็น ปัจจัยสำคัญและนำมาซึ่งความสูญเสียอิสรภาพของพม่าอย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. ๒๔๒๘

นอกจากปัญหาชนกลุ่มน้อยทางพรมแดนทิศตะวันตกของพม่าซึ่งเป็นปัญหาที่นำมา สู่ความวุ่นวายทางการเมืองระหว่างพม่ากับรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษในอินเดียแล้ว ปัญหา ชนกลุ่มน้อยทางพรมแดนทิศตะวันออกของพม่าก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นเช่นกัน กล่าวคือได้มี การอพยพครั้งใหญ่ของชาวมอญเข้าสู่เมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^๖ ซึ่งสาเหตุ

^๕ คี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๒, แปลโดย คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ, (มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ มนุษยศาสตร์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๒), หน้า ๗๒๘.

^๖ วิกัลย พงศ์พินิตานนท์, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน "กรุงเทพ" สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑ (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๘.

ของการอพยพมาจากกรกชี่เบียดเบียนจากผู้นำของพม่าในท้องถิ่นที่เมืองเมาะตะมะ เมื่อพระเจ้าปดุงตั้งขุนทิพมาเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ซึ่งทำการเบียดเบียนชาวมอญ ด้วยการกรกราคารับซื้อข้าวในขณะที่ข้าวขาดแคลน และนอกจากนั้นยังทำการเรียกรไเก็บเงินและเกณฑ์ชาวเมืองให้ตัดไม้สำหรับก่อเรือบรรทุกสินค้า ซึ่งผลประโยชน์เหล่านี้จะตกอยู่กับเจ้าเมืองและครอบครัว และสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวเมือง^{๓)} จากปัญหาคังกล่าวทำให้สมิงสอกเบา นายค่านเมืองเมาะตะมะได้มีหนังสือลับถึงเจ้าเมืองกาญจนบุรี แจ้งว่า

พวกมอญพร้อมใจจะคิดกบฏฆ่าเจ้าเมืองเสีย แล้วสมัครอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบารมีบรมกษัตริย์พม่าที่กรุงพม่าอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร เป็นคนประมาณสามหมื่นเศษ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยากาญจนบุรี สอดหนังสือลับไปถึงสมิงสอกเบาว่าให้พากันเข้าไปเถิดจะไปรุดทำนุบำรุงให้อยู่เย็นเป็นสุข^{๔)}

ซึ่งทางกรุงเทพฯ ได้จัดส่งกรมพระราชวังบวรฯ คุณคนและเสบียงอาหารขึ้นไปคอยรับที่ปทุมธานีและให้สมเด็จเจ้าคุณยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎฯ คุณกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับที่แม่น้ำน้อย เมืองกาญจนบุรี^{๕)}

การเดินทางอพยพของชาวมอญได้ใช้เส้นทางทางเดินทัพ ซึ่งปรากฏอยู่ ๒ เส้นทางคือ

๑. เส้นทางผ่านค่านเจดีย์สามองค์ เมืองกาญจนบุรี ซึ่งเป็นเส้นทางทางเดินทัพและการอพยพของชาวมอญหลายครั้ง

^{๓)} กทศ., จกทนายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๗, เลขที่ ๗.

^{๔)} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒,

หน้า ๖๓.

^{๕)} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

๒. เส้นทางผ่านค่านแม่ละเมา เข้ามาทางเมืองตาก ซึ่งเป็นเส้นทางการอพยพของชาวมอญมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี กล่าวคือในปี พ.ศ. ๒๓๑๗ สมิงสุทรวายกลันได้นำชาวมอญอพยพเข้ามาทางเมืองตาก และในปี พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้มีการอพยพของชาวมอญครั้งใหญ่เข้ามาทางเมืองตาก^{๑๐}

จากการอพยพของชาวมอญ ความเส้นทางเมืองตากทำให้ชุมชนชาวมอญอาศัยอยู่ทั่วไปในหัวเมืองฝ่ายเหนือลุ่มน้ำปิงในแถบเมืองตากและกำแพงเพชร ซึ่งนอกเหนือจากการตั้งบ้านเรือนของชุมชนชาวมอญในเขตหัวเมืองชั้นใน อาทิเช่น ปทุมธานี นนทบุรี สมุทรปราการ และบริเวณรายรอบหัวเมืองชั้นในเช่น ราชบุรี กาญจนบุรี และอุทัยธานี^{๑๑} จะเห็นได้ว่าการอพยพของชาวมอญได้เพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๕๘ และการเพิ่มปริมาณของชาวมอญในบางส่วนของหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยเฉพาะที่เมืองตาก ซึ่งทำให้เมืองตากได้แรงงานมอญที่เป็นปัจจัยต่อการผลิตในระบบส่วย ดังปรากฏว่ารัฐได้ทำการตรวจสอบเลิกในการเกณฑ์ส่วยไม้ซอบลักหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ว่าตัวเลขในสังกัดของเมืองตากมีปริมาณมากกว่าตัวเลขของหัวเมืองหลักในหัวเมืองฝ่ายเหนือ อาทิเช่น พิษณุโลก พิษัย สุโขทัย สวรรคโลก และกำแพงเพชร เป็นต้น ดังปรากฏ พิจารณ์ ๔๕๐ คน พิษณุโลก ๗๑๐ คน สุโขทัย ๘๕๓ คน สวรรคโลก ๗๘๓ คน กำแพงเพชร ๗๕๐ คน พิษัย ๕๑๒ คน และตาก ๑,๑๖๘ คน^{๑๒}

การเพิ่มปริมาณตัวเลขในหัวเมืองชายเขตแดน โดยเฉพาะที่เมืองตากมีผลสืบเนื่องมาจากการอพยพของชาวมอญ ซึ่งมาจากปัญหาแรงบีบคั้นทางการเมือง ความขัดแย้งและสงครามระหว่างมอญกับพม่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นแรงผลักดันที่ทำให้เกิด

^{๑๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๗๔.

^{๑๑} พิสนธ์ ปลัดสิงห์, คนมอญ (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์แสงแดด, ๒๕๓๐), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

^{๑๒} กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๓, เลขที่ ๒๔.

การอพยพเข้าสู่เมืองไทย ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ได้โอนสังกัดเข้าสู่ระบบส่วยสังกัดกรมกองในหัวเมือง โดยเฉพาะที่เมืองตาก ดังปรากฏว่า "สมิงทะนุราชา...โปรดเกล้าให้ควบคุมเลกสมัครพรรคพวกรามันซึ่งเป็นกองนอกหัวส่วยไม้ขอนสัก ๑๕ คน..."^{๑๓}

การอพยพของชาวมอญในส่วนของหัวเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากจะเป็นแรงงานสังกัดอยู่ในระบบส่วยแล้ว กลุ่มชาวมอญพวกนี้ยังประกอบอาชีพทำการค้าตามท้องตลาดในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือดังปรากฏว่ามีการจัดเก็บอากรตลาดของร้านสินค้าชาวมอญ ในอัตราเดือนละ ๑ เฟื้อง^{๑๔} เป็นต้น ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ปัญหาพรมแดนค้ำนทิสตะวันตกของไทย ได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปในสมัยต้นรัชกาลที่ ๓ กล่าวคือตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๕ เป็นต้น เมื่อดินแดนเหล่านี้ซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของพม่าได้เริ่มเปลี่ยนแปลงมาสู่การยึดครองของรัฐบาลอาณานิคมของอังกฤษในอินเดีย และจากปัจจัยดังกล่าวทำให้ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือในค้ำนพุทธศาสตร์เริ่มลดบทบาทความสำคัญลงในเวลาต่อมา

๓.๒ พรมแดนค้ำนทิสตะวันออก

พรมแดนค้ำนทิสตะวันออกของหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ติดต่อกับหัวเมืองลาวและหัวเมืองในที่ราบสูงโคราชเป็นดินแดนซึ่งนำมาสู่ปัญหาทางการเมืองระหว่างไทยกับญวน โดยมีลาวและกัมพูชาเป็นรัฐกันชนแห่งการแสวงหาผลประโยชน์ของไทยและญวน

ปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองของพรมแดนค้ำนทิสตะวันออกได้ส่งผลกระทบต่อหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะผลกระทบนั้นมีผลสืบเนื่องมาจาก

^{๑๓} กทช., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๕, เลขที่ ๓๖. ใบบอกเมืองตากส่งไม้ขรสักส่วย.

^{๑๔} กทช., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๔, เลขที่ ๗๘. สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องตั้งให้ผู้น่าส่วนท่าก้านตลาดเมืองฝ่ายเหนือ ๕ หัวเมือง และ จ.ศ. ๑๒๐๗, เลขที่ ๑๓๖. ใบบอกเมืองกำแพงเพชรทำเรื่องราวเกี่ยวกับภาษี.

สงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ซึ่งสงครามครั้งนี้นำมาสู่การเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าร่วมปราบกบฏ และผลของสงครามในระบบจารีตที่ผู้ชนะพึงกระทำแก่ผู้แพ้คือการกวาดต้อนไพร่พลเมืองของอาณาจักรลาวล้านช้าง เข้าสู่ดินแดนภายในของราชอาณาจักรไทย โดยเฉพาะในส่วนของหัวเมืองฝ่ายเหนือ กลุ่มคนเหล่านี้ได้เข้ามามีบทบาทในด้านการผลิตในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยเฉพาะได้เกิดกลุ่มเศรษฐกิจที่ตอบสนองผลประโยชน์ของรัฐในระบบกongs่วยและเกณฑ์ส่วย ดังปรากฏว่ามีกองลาวพวนสังกัดอยู่ในกองส่วยเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก และพิชัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่ามีการส่วยลาวเวียงจันทน์สังกัดอยู่ในกองส่วยของบรรดาเจ้าเมือง กรมการเมืองที่เมืองพิษณุโลก พิษณุโลก และพิชัย เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบว่ามี การเพิ่มปริมาณของกลุ่มคนลาวในแถบเมืองเพชรบูรณ์เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏว่า เมืองเพชรบูรณ์มีกองลาว กองละว้าส่วยและพวกช่า ซึ่งกลุ่มชนพวกนี้ได้กลายเป็นเลขส่วยส่งผลผลิตให้แก่รัฐส่วนกลาง เป็นต้น

ปัญหาการเมืองด้านพรมแดนทิศตะวันออกเริ่มส่อเค้าความยุ่งยากทางการเมืองตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และเพิ่มความรุนแรงในสมัยกรุงธนบุรี กล่าวคือ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ถือสาเหตุประเค็นปัญหาบางประการ เพื่อที่จะเข้าควบคุมกำลังคนในหัวเมืองบนที่ราบสูงโคราชในปี พ.ศ. ๒๓๑๘ โดยพระองค์ทรงให้เหตุผลว่าต้องการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในบริเวณดังกล่าวที่หย่อนยานในวัชรปฏิบัติของสงฆ์^๕ และในปี พ.ศ. ๒๓๑๘ ก็ได้เกิดเหตุการณ์ความวุ่นวายทางการเมืองในแถบหัวเมืองเขมรป่าดง กล่าวคือได้เกิดกบฏเมืองนางรองและการเกิดกบฏครั้งนี้ก็ทำให้การขยายอำนาจทางการเมืองของธนบุรีครอบคลุมในบริเวณหัวเมืองดังกล่าวรัดกุมยิ่งขึ้น และสิ่งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงตระหนักถึงในแง่ของความมั่นคงในอนาคตทางการเมืองของธนบุรี เมื่อเวียงจันทน์ยอมให้ผู้นำชุมนุมทางการเมืองที่โคราชได้พักพิงภายหลังถูกกองทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรี

^๕ ชีร์ชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๕๐ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๓๘.

ปราบปรามในปี พ.ศ. ๒๓๑๑^{๑๖}

จากปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นประกอบกับความวุ่นวายทางการเมืองภายในลาวที่เวียงจันทน์เอง และตลอดจนการเจริญเติบโตของหัวเมืองลาวตอนใต้โดยเฉพาะที่เมืองจำปาศักดิ์ได้ก่อเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมืองในหัวเมืองเขมรป่าดง กับปัญหาการแทรกแซงทางการเมืองของญวนภายในดินแดนลาวและกัมพูชาตอนใต้แถบเมืองพุมไธมาศ และประกอบกับนโยบายทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่พระองค์ทรงสนับสนุนพระองค์รามราชาให้เป็นกษัตริย์ครองกัมพูชา^{๑๗} ปัญหาพรมแดนทางทิศตะวันออกได้ทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อญวนเริ่มเข้าแทรกแซงในกัมพูชาและลาวโดยเฉพาะการเกิดเหตุการณ์กบฏขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ โดยเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ การกบฏครั้งนี้น่าจะมีเหตุผลสืบเนื่องมาจากปัญหาการแย่งชิงกำลังคนในหัวเมืองที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะการลักเลาะของกรุงเทพฯในบริเวณหัวเมืองดังกล่าว ซึ่งทางเมืองนครราชสีมาเสนอให้มีการลักเลาะ โดยพระยาพรหมภักดี (ทองอินทร์) ยกกระบัตร์เมืองนครราชสีมาให้เหตุผลของการลักเลาะว่าเพื่อป้องกันเหตุการณ์รุนแรงที่อาจจะเกิดขึ้นได้ คังกรณีตัวอย่างของอ้ายสาเกียดโง้งชักชวนพวกข้าเมืองสาละวัน เมืองคำทองและเมืองอัตตะปือเป็นพรรคพวกยกเข้าตีเมืองจำปาศักดิ์^{๑๘} การลักเลาะในหัวเมืองบริเวณดังกล่าว

^{๑๖} Charles F. Keyes, "Isan : Regionalism in Northeastern Thailand," Data Paper : no 65, Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, 1967, P. 10.

^{๑๗} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า ๖๘๖.

^{๑๘} ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี, และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔), (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๓), หน้า ๑๐๘.

เท่ากับควบคุมกำลังคนและรัฐกัวเลกในสังกัดคือ การป้องกันการแข่งขันของผู้นำ
ในท้องถิ่น^{๑๙} -

การสักร์เลกของเมืองนครราชสีมาในบริเวณหัวเมืองที่ราบสูงโคราชทำให้เมือง
นครราชสีมาได้รับผลประโยชน์ของส่วยแบบส่งค่อในหัวเมืองบริเวณดังกล่าว เพราะปรากฏ
ว่าก่อนการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ เมืองนครราชสีมา ก็เริ่มได้รับผลประโยชน์
แบบการส่งค่อบ้างแล้ว ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๒ ช่วงปี พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๕๔ ว่า
กรุงเทพฯ ได้มีการกล่าวทวงส่วยที่คึกคัก เมืองนครราชสีมาในการเก็บส่วยแบบส่งค่อว่า
เมืองนครราชสีมาทำการยกยอกส่วย^{๒๐} และนอกจากนั้นยังมีหลักฐานท้องถิ่นในตำนานพื้น
เวียงที่ให้ภาพการเก็บส่วยของเมืองเวียงจันทน์ ว่าเวียงจันทน์เป็นศูนย์กลางทำหน้าที่ใน
การเก็บส่วยในหัวเมืองที่ราบสูงโคราชแทนกรุงเทพฯ แล้วจัดส่งมาในรูปบรรณาการ^{๒๑}
และได้มีหลักฐานชั้นต้นที่กล่าวสนับสนุนหลักฐานจากตำนานพื้นเวียงว่า อำนาจอริยเวียง
จันทน์ครอบคลุมการเก็บส่วยถึงหัวเมืองที่ตั้งอยู่บนเทือกเขาเพชรบูรณ์ เช่นเมืองเลย
ภูเขียว และเมืองชั้นของเพชรบูรณ์บางส่วน เช่น "ส่วยบ้านคอนสารถูกจัดเก็บส่งไป
เวียงจันทน์"^{๒๒}

ประเด็นที่หยิบยกขึ้นมาชี้ให้เห็นว่าเมืองนครราชสีมาถึงต้องการเข้าไปควบคุม
การเก็บส่วยของหัวเมืองบนที่ราบสูงโคราชแทนเวียงจันทน์เพราะจะได้ผลประโยชน์อัน
มหาศาลของการเก็บส่วยแบบส่งค่อ ดังนั้นจากหลักฐานดังกล่าวพอจะให้ภาพการช่วงชิง

^{๑๙} ชีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๕๐ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๘๒.

^{๒๐} จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, เรื่องเจ้าพระยาจักรีเกณฑ์ กองทัพหัวเมืองไปตีมะริด และกะนาวศรี, หน้า ๕๒.

^{๒๑} ชีรชัย บุญมาธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๒๒} คณะรัฐบาลฯ..., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๑, หน้า ๘๖.

ผลประโยชน์ระหว่างเวียงจันทน์กับเมืองนครราชสีมาในหัวเมืองที่ราบสูงโคราชได้เป็น
 อย่างดี บัญหาคังกล่าวเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ประกอบกับการ
 แทรกแซงทางการเมืองของญวนภายในลาว จึงทำให้เมืองนครราชสีมาได้เข้ามาับบทบาท
 เพิ่มมากขึ้นในการควบคุมเลิกในหัวเมืองบนที่ราบสูงโคราชภายหลังการปราบกบฏเจ้า
 อนุวงศ์ เพราะปรากฏว่าการก่อกบฏที่เกิดขึ้นในหัวเมืองบริเวณดังกล่าวจะต้องแจ้ง
 ให้เมืองนครราชสีมาทราบ และนอกจากนั้นยังทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยในกรณีพิพาทที่เกิดขึ้น
 แทนอำนาจรัฐส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ดังปรากฏว่าได้เกิดคดีการท้าวร้ายคนจีนในเขตรอย
 ค่อของเมืองอุบลราชธานี ยโสธร และเมืองสุวรรณภูมิ ซึ่งเมืองเหล่านี้ไม่สามารถตกลง
 กันได้ในเรื่องดินแดนที่เกิดเหตุว่าดินแดนเป็นของเมืองใด เมืองนครราชสีมาจึงต้องเข้า
 มาตัดสินคดีความ^{๒๓} การเข้าควบคุมกำลังคนของเมืองนครราชสีมาในหัวเมืองดังกล่าว
 ก็ย่อมหมายถึงการได้ควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในรูปของส่วยแบบส่งค่อ ซึ่งอาจ
 กล่าวได้ว่าสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้เป็นสงครามเพื่อแย่งชิงประชาชนในระบบ
 จารัต เพราะสงครามครั้งนี้นำมาซึ่งความหายนะอันยิ่งใหญ่แห่งราชอาณาจักรลาวโดย
 สิ้นเชิง เพราะปรากฏว่ามีการกวาดต้อนไพร่พลเมืองจากหัวเมืองลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำ
 โขงเป็นจำนวนมากเข้าสู่ดินแดนภายในของราชอาณาจักรไทย ทั้งในดินแดนที่ราบสูง
 โคราช หัวเมืองชั้นในของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หัวเมืองฝ่ายเหนือและตลอดจนหัว
 เมืองประเทศราชล้านนา

โดยเฉพาะไพร่พลในส่วนของหัวเมืองที่ราบสูงโคราช ซึ่งมีหลักฐานเกี่ยวกับ
 ไพร่ในบริเวณหัวเมืองดังกล่าวในช่วงก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ซึ่งสามารถทราบจำนวนตัวเลข
 เพียงบางส่วน แต่ก็พอจะให้ภาพเกี่ยวกับไพร่พลว่ามีจำนวนน้อย และส่วนใหญ่อพยพมา
 จากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงอันมีผลสืบเนื่องมาจากปัญหาทางการเมืองภายในลาว เพราะ
 ได้มีหลักฐานที่ให้ภาพกลุ่มชนหัวเมืองที่ราบสูงโคราชว่า

^{๒๓}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วิชาคัพพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ,
 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐).

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลุ่มน้ำมูลคงมีสภาพเป็นบ้านร้าง เมืองร้าง หรือชุมชนอาศัยอยู่อย่างเบาบางกระจัดกระจายกันเป็นหย่อมๆ จึงไม่ปรากฏว่ามีบ้านเมืองใดเจริญรุ่งเรืองหรือป็นรองรอยว่า ถึงก่อสร้างพันรักับหัวเมืองอื่นๆ^{๒๔}

และหลักฐานที่กล่าวถึงการเพิ่มไพร่พลในหัวเมืองดังกล่าวก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ว่า

เจ้าโสมพมิตรกับเมืองแสนจึงอพยพผู้คนราว ๓,๐๐๐ คนเศษข้ามทิวเขาภูพานลงมาทางใต้ตั้งอยู่บริเวณบ้าน "กลางหมื่น" และมีการอพยพชายฉกรรณ ๘๖๐ คน จากเมืองนครพนมเข้าสู่พื้นที่ตอนกลางของที่ราบสูงโคราช^{๒๕}

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าไพร่พลมีจำนวนน้อยมากก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ อย่างไรก็ตามภายหลังเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์เป็นเวลา ๑๓ ปี ได้พบการเพิ่มจำนวนของประชากรในหัวเมืองที่ราบสูงโคราช ซึ่งรวบรวมจำนวนตัวเลขจากสถิติการเกณฑ์ทัพหัวเมืองที่ราบสูงโคราชในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ จากการเกณฑ์ไพร่ของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในครั้งนี้ได้ให้ภาพของไพร่ในหัวเมืองดังกล่าวว่าเพิ่มปริมาณขึ้นเป็นจำนวนมาก เมื่อเปรียบเทียบกับตัวเลขของไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ยกเว้นในบริเวณหัวเมืองภาคกลาง)

^{๒๔} ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น..., หน้า ๑๘.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘ และ ๘๒.

ตารางเกณฑ์ไฟรั้วเมืองที่ราบสูงโคราช (ปี พ.ศ. ๒๓๘๒)

สุรินทร์	๒,๕๐๐	ขอนแก่น	๔๐๐	สิงขะ	๕๐๐
บุรีรัมย์	๔,๐๐๐	สุพรรณภูมิ	๒,๖๐๐	ป่าสัก	๒,๕๐๐
ยโสธร	๑,๕๐๐	แสนปาง	๘๐๐	ร้อยเอ็ด	๒,๐๐๐
เขียงแดง	๖๐๐	นครราชสีมา	๒,๐๐๐	อุบล	๔,๓๐๐
ศรีสะเกษ	๓,๓๐๐	นครพนม	๕๐๐	สีทันดร	๑,๐๐๐
หนองหาร	๖๐๐	เกษอุดม	๘๐๐	ไชยบุรี	๓๐๐
เขมรบุรี	๑,๗๐๐	มุกดาหาร	๑,๐๐๐	สกลนคร	๑,๓๐๐
กาฬสินธุ์	๕๐๐	หนองคาย	๑,๕๐๐ ^{๒๖}		

รวมไฟรั้วที่ถูกเกณฑ์ทั้งหมด ๓๗,๐๐๐ คน

ตารางเกณฑ์ไฟรั้วเมืองที่ราบสูงโคราช ซึ่งก็พอจะให้เห็นภาพของไฟรั้วที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงได้พอสมควร ต่อการเพิ่มไฟรั้วพลในหัวเมืองบนที่ราบสูงโคราช ภายหลังจากกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ และนอกจากนั้นการกวาดต้อนไฟรั้วลาวจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเข้าสู่หัวเมืองชั้นในของส่วนกลาง เพราะปรากฏว่ามีไฟรั้วลาวกระจายตัวอยู่ทั่วไปเป็นจำนวนมากในเขตกรุงเก่า สระบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี อินทร์ พรหม ปราจีนบุรี และราชบุรี เป็นต้น จากหลักฐานจำนวนประชากรลาวในหัวเมืองดังกล่าวตามรายงานของสังฆราชปาลเลกัวซ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ ว่ามีประชากรลาวในกรุงเก่า ๒๕,๐๐๐ คน และสระบุรี ๓,๕๐๐ คน^{๒๗}

^{๒๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๒๗} สันต์ ท. โกมลบุตร, แปลเล่าเรื่องกรุงสยาม, บงเชเชอร์ ปาลเลกัวซ์ มุขนายกมิชชันนารี นาลโลส์ (กรุงเทพฯ, ก้าวหน้าการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๕๓.

(ในที่นี้จะไม่แสดงตัวเลขประชากรลาวในหัวเมืองภาคกลาง เพราะนอกเหนือประเด็นที่ทำการศึกษานี้) และในส่วนของหัวเมืองฝ่ายเหนืออันมีผลสืบเนื่องมาจากสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ และสงครามในดินแดนลาวอีกครั้งซึ่งเป็นผลพวงมาจากสงครามปราบกบฏในครั้งนี้ หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นดินแดนที่อยู่ในขอบเขตที่ได้รับความกระทบกระเทือนจากภาวะสงครามโดยตรงกล่าวคือ ลาวได้ยกกองทัพเข้าบุกกวาดต้อนไพร่พลในหัวเมืองฝ่ายเหนืออาทิเช่น เมืองน้ำปาก นครไทย นครชุม คำน้ำย ไปได้ที่เมืองหล่มสัก และบางส่วนถูกกวาดต้อนไปไว้ที่หัวเมืองลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง^{๒๔} ดังนั้นจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่พ้นที่กองทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือจะต้องถูกเกณฑ์ไปเข้าร่วมปราบกบฏทุกหัวเมืองทั้งปรากฏ

...พระยาเพชรพิชัย ให้พระยานครสวรรค์ พระยาตาก เชียงทอง ยกขึ้นไปโอบหลัง พระยากำแพงเพชร พระพิจิตร กรมการเมืองพิษณุโลก ยกขึ้นไปอายลาวคายหน้า ที่ตั้งอยู่ช่ารุ...^{๒๕} และ...พระยาสุโขทัย พระยากำแพงเพชร กรมการเมืองพิษณุโลก พระพิจิตร หลวงฤทธิเคชะ หลวงอาสาภูธร พระยาเพชรบูรณ์ พระณรงค์สงคราม ขึ้นมาถึงชาวพญาเจา เมืองเลย และ...ชาวพญาเจาจึงให้ หลวงฤทธิเคชะ พระยาเพชรบูรณ์ พระณรงค์สงคราม รามโยธาสงคราม กับพระยาพิชัย พระยาสุวรรณโลก หลวงมหาสุไทย พระพิจิตร พิษณุโลก พระวิเสทจุมพล ออกไปรบอายลาวกลางทุ่ง...^{๓๐}

และจากการเกณฑ์ทัพเข้าร่วมปราบกบฏในสงครามหลายครั้งดังที่กล่าวมาแล้ว ก็น่าจะมีการแบ่งไพร่พลในรูปของเชลยที่กองทัพทำการกวาดต้อนมา ดังกรณีกองทัพของกลุ่มหัวเมืองล้านนา ได้ทำการกวาดต้อนไพร่พลมาเป็นเชลยในคราวสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้และนำกลับไปสู่บ้านเมืองของตน สภาพกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือก็คง

^{๒๔} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุการณ์ที่ ๓, เล่ม ๓, หน้า ๑๖.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ไม่แตกต่างจากกรณีกองทัพในหัวเมืองล้านนา ซึ่งเมื่อสงครามสงบลงปรากฏว่าได้มีหลักฐาน
ชั้นต้น ได้ให้ภาพกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมสังกัดอยู่ในกองส่วยไม้ขนอสัก กองส่วยทอง ในหัว
เมืองฝ่ายเหนือ อาทิเช่นเมืองพิชัย สวรรคโลก พิษณุโลก และเพชรบูรณ์เป็นจำนวนมาก
โดยเฉพาะเลกเฉลยลาวเวียงจันทน์^{๓๑} ละว้าส่วยและข้าสังกัดอยู่ในกองส่วยเมืองเพชร
บูรณ์^{๓๒} และมีกองลาวพวนส่งทองคำส่วยที่เมืองสวรรคโลก^{๓๓} ซึ่งภาพของกลุ่มชนลาว
เหล่านี้ในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ได้ปรากฏในหลักฐานการรายงานของบัลลอค ในปี พ.ศ.
๒๓๗๐ ที่เมืองนครสวรรค์มีชาวลาว ๗๐ คน กำแพงเพชร ๓๐๐ คน พิษณุ ๗๐ คน
และเพชรบูรณ์ ๑๕๐ คน^{๓๔}

ปัญหาพรมแดนด้านทิศตะวันออกเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลในทางเศรษฐกิจในรูป
ของส่วยในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะปรากฏว่าแรงงานที่ถูกกวาดต้อนมาจากสงคราม
ในดินแดนลาวได้ถูกโอนเข้ามาสังกัดอยู่ในระบบกองส่วยและส่วยเกณฑ์ ซึ่งเท่ากับว่าเป็น
การเพิ่มปริมาณในการจัดเก็บผลประโยชน์ของรัฐทางเศรษฐกิจ

^{๓๑} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๓, เลขที่ ๒๐. บัญชีจำนวน
เลกท่าส่วยไม้ขนอสักและช้าง.

^{๓๒} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๔, เลขที่ ๔๗. บัญชีจำนวน
เลกเมืองเพชรบูรณ์.

^{๓๓} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๕, เลขที่ ๔๗. ใบบอกเมือง
สวรรคโลก เรื่องส่งไม้ขนอสักส่วย.

^{๓๔} B.J. Terwiel, THROUGH TRAVELLERS' EYES—An Approach
to Early Nineteenth - Century Thai History, (Asian History
Centre the Australian National University, Editions Duang
Kamal 1989), P. 142.

๓.๓ พรมแดนล้านนาทิศเหนือ

ล้านนาเป็นหัวเมืองที่มีอาณาเขตติดต่อกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ และมีความแตกต่างทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมโดยเฉพาะชนบทรรมนิยมประเพณีและภาษาพูด

ภาษาพูดนั้นเป็นภาษาถิ่นทางเหนือหรือที่เรียกกันว่า "คำเมือง" ซึ่งเป็นภาษาถิ่นที่พูดกันในเขตหัวเมืองล้านนาอันประกอบด้วยพื้นที่ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางแพร่ น่าน เชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน และทางตอนเหนือในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ สุโขทัย และตาก เพราะบริเวณดังกล่าวเป็นเขตรอยต่อทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างกับกลุ่มชนวัฒนธรรมล้านนา การขยายอำนาจของรัฐส่วนกลางเข้าครอบครองหัวเมืองล้านนาคั้งแต่สมัยอยุธยา มักจะเกิดขึ้นในเวลาที่ยานาจักรไทยเข้มแข็ง เป็นการขจัดปัญหาการตั้งฐานที่มั่นของศัตรูโดยเฉพาะพม่า เพราะพม่าจะใช้หัวเมืองล้านนาเป็นแหล่งสะสมกำลังคนและเสบียงอาหารในการเข้ามารุกรานไทยอยู่ตลอดเวลา^{๓๕} และทราบได้ที่พม่ายังมีอิทธิพลทางการเมืองอยู่ในหัวเมืองล้านนาก็จะไม่เป็นการปลอดภัยต่อรัฐไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ในสมัยกรุงธนบุรีได้พยายามขับไล่อิทธิพลของพม่าออกจากหัวเมืองล้านนาโดยเฉพาะที่เมืองเชียงใหม่และเชียงแสนแต่ยังไม่ประสบผลสำเร็จ ได้เกิดศึกอะแซหุ่นกี้เสียก่อนและในช่วงเวลาดังกล่าว ในการที่มีความพยายามขจัดอิทธิพลทางการเมืองของพม่าออกจากหัวเมืองล้านนาก็ได้อาศัยกำลังคนส่วนใหญ่จากหัวเมืองฝ่ายเหนือ^{๓๖}

ดังนั้นหลังจากปี พ.ศ. ๒๓๑๕ หัวเมืองฝ่ายเหนือได้ถูกยกเลิกเป็นแนวปราการปะทะข้าศึกที่จะลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตามนโยบายของพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงมีอาจทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นฐานที่มั่นทางการทหารของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์

^{๓๕} นคร พันธุ์รงค์, ประวัติศาสตร์ไทยคอนตัน (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์พิชิต, ๒๕๒๑), หน้า ๑๕๓.

^{๓๖} สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๓๒.

ตอนต้นอีกต่อไป ดังปรากฏว่าในคราวพม่าบุกโจมตีเมืองสวรรคโลกในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ กองทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่สามารถต้านทานการบุกโจมตีของกองทัพพม่าได้^{๓๙} และกรณีที่พม่ายังคงมีที่มั่นทางการทหารอยู่ที่เมือง เชียงแสนและส่งกองทัพเข้ามาครอบงำอยู่ตลอดเวลา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมีพระราชดำริที่จะขับไล่อิทธิพลของพม่าออกจากอาณาเขตหัวเมืองล้านนาให้หมดสิ้น ดังนั้นนโยบายของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงเป็นความพยายามที่จะรักษาหัวเมืองล้านนาไว้ในพระราชอาณาเขตให้ได้^{๔๐} เพราะนอกจากจะเป็นการมั่นคงอำนาจของศักราชแล้วยังได้ประโยชน์จากดินแดนเหล่านี้ในรูปของผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจในระบบบรรณาการ และผลประโยชน์ทางด้านกำลังคนและการให้ข่าว ดังปรากฏว่า "พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ข่าวการเคลื่อนทัพของพม่าจากลาวเมืองแพะ"^{๔๑} นอกจากประเด็นดังกล่าวแล้วล้านนายังได้กลายเป็นหัวเมืองหน้าด่านแทนหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่สามารถพึ่งตนเองในด้านการทหารได้แล้วภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้ และสภาพของหัวเมืองฝ่ายเหนือยังถูกแปรเปลี่ยนไปจากหัวเมืองชายเขตแดนเป็นดินแดนชั้นในฝ่ายเหนือ หรือ "สยามตอนกลาง"^{๔๒} (Central Siam) โดยมีล้านนาเป็นรัฐเขตแดนแทน

การฟื้นฟูหัวเมืองล้านนาให้เข้มแข็งจึงเริ่มขึ้นในสมัยต้นรัชกาลที่ ๑ กล่าวคือได้มีการสร้างเมืองเชียงใหม่ที่ร้างมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีในปี พ.ศ. ๒๓๑๘ และในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ พม่าตีเมืองลำปางและป่าซาง พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ไม่

^{๓๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๑๓.

^{๓๙} คุรุยาละเอียก สุรัสวดี อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนาและรวมบทความ สัมมนา "ล้านนาคติศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี" ๒๘-๓๑ พ.ค., ๒๕๒๘.

^{๔๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๖.

^{๔๐} Ibid B.J. Terwiel, THROUGH TRAVELLERS' EYES, P 130.

อยากให้พม่าอาศัยหัวเมืองล้านนาเป็นแหล่งขยายอิทธิพล เข้ามารุกรานไทยได้อีกต่อไป จึงได้ทรงแบ่งไพร่พลจากเมืองลำปางไปสร้างเมืองเชียงใหม่^{๕๑} และเมื่อเมืองเชียงใหม่มีกำลังคนเข้มแข็งแล้วก็จะสามารถขับไล่กองทัพพม่าออกไปจากหัวเมืองล้านนาได้ ดังนั้นจึงได้มีการขยายตัวของชุมชนเมืองล้านนาเพิ่มขึ้นนอกจากลำปางและเชียงใหม่แล้ว เมืองเชียงใหม่ยังเป็นที่จักรสำคัญที่ได้รับการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ เพราะการขยายอำนาจเข้าครอบครองลำปางและเชียงใหม่ได้สำเร็จแล้วหัวเมืองล้านนาอื่นๆย่อมสวามิภักดิ์ด้วยโดยเฉพาะเมืองน่าน ส่วนเมืองแพร่ก็นำความร่วมมือมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยเฉพาะการให้ข้าว ดังนั้นถ้าเมืองเชียงใหม่เข้มแข็งแล้วก็จะสามารถเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาได้ ดังปรากฏว่าเมืองเชียงใหม่สามารถที่จะรวบรวมกำลังคนในหัวเมืองล้านนาที่ห่างไกลเข้ามาไว้ในอาณาจักร โดยเฉพาะการส่งกำลังคนเข้าไปเกลี้ยกล่อมชาวเขาเผ่าต่างๆเข้ามาอยู่ในอาณาจักรของเชียงใหม่ ดังปรากฏว่า

ลุดักราช ๑๑๕๕ (พ.ศ. ๒๓๒๖) ปีเถาะเบญจศก พระยาวชิระปราการ จึงแต่งให้พระยาสามล้านกับไพร่อีก ๓๐ คน เอาถวญงามสามัคคี ๕๐ ใบ ไปกำนันให้ย่างกวางคาค นายคานกระเทรียงยางแดง เกลี้ยกล่อมให้ สวามิภักดิ์แล้วพระยาสามล้านกับขุนมีชื่อคุมพลลอบเข้าไปตีบ้านคองโผะ เป็นปฐมได้ชัยชนะมาสู่เมือง^{๕๒} และนอกนั้น พระยาวชิระปราการกาวิละ แต่งให้แสนราชโกศคุมรพลไปตีบ้านแม่ปะ ได้ตัวแสนชติยะ หมื่นชมพู กวาดต้อนครอบครัวอพยพมาสู่เมือง^{๕๓}

และนอกจากนั้นยังมีการส่งคนไปสร้างบ้านแปลงเมืองเพื่อขยายอาณาเขตให้กว้างขวางออกไปถึงกรณี เมืองแม่ฮ่องสอน^{๕๔}

^{๕๑} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๒.

^{๕๒} พระยาประชากิจกรจักร, พงศาวดารโยนก (พระนคร, สำนักพิมพ์ชูสิน, ๒๔๘๕), หน้า ๖๐๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑๐.

^{๕๔} งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ, ประวัติเมืองแม่ฮ่องสอน (พระนคร, โรงพิมพ์ อุกม, ๒๕๐๐), หน้า ๑.

จะเห็นได้ว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นล้านนาพอจะให้ภาพการขยายตัวของชุมชนในแถบหัวเมืองล้านนาได้เป็นอย่างดีโดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเมืองหลักที่สำคัญ การขยายอาณาเขตของเชียงใหม่ในช่วงแรกได้มีการจัดส่งกำลังคนไปเกลี้ยกล่อมและถ้าไม่ประสบผลสำเร็จก็จะใช้กำลังทหารเข้าบังคับในระคับ "หมู่บ้าน" ก่อน เพราะไม่มีกองกำลังทหารเพียงพอ และในเวลาต่อมาเมื่อมีกำลังคนเพิ่มมากขึ้นก็ได้จัดส่งกองทัพขนาดใหญ่ไปขยายดินแดน ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๔๔ "พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่มีกำลังคนมากขึ้น ใ้ที่จึงแต่งกองทัพออกไปตีเมืองสาครของไทยใหญ่ขึ้นอยู่กับพม่า"^{๔๕} และจากการไปตีเมืองสาครของพวกไทยใหญ่ทำให้เมืองเชียงใหม่มีกำลังคนเพิ่มมากขึ้น เพราะได้มีการกวาดต้อนครอบครัวจากเมืองสาครมาประมาณ ๕,๐๐๐ คน^{๔๖} จากประเด็นดังกล่าวทำให้เมืองเชียงใหม่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว และสามารถพึ่งตนเองได้ทางการทหารเพราะปรากฏว่าเมืองเชียงใหม่และหัวเมืองในแถบล้านนาสามารถที่จะต่อสู้ข้าศึกได้จนกว่ากองทัพจากกรุงเทพฯจะขึ้นไปช่วยคังกรณี สงครามพม่าตีเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ และสามารถขับไล่พม่าออกจากเมืองเชียงแสนได้สำเร็จ และได้มีการกวาดต้อนไพร่พลเมืองเชียงแสนเป็นจำนวนถึง ๒๓,๐๐๐ คน ซึ่ง "พระยากาวิละได้แบ่งออกเป็น ๕ ส่วน ส่งมากรุงเทพฯส่วน ๑ ส่งไปเวียงจันทน์ส่วน ๑ เมืองน่านส่วน ๑ เมืองเชียงใหม่ส่วน ๑ เมืองลำปางส่วน ๑"^{๔๗}

สงครามครั้งนี้ทำให้เมืองเชียงใหม่ถูกยกฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชที่มีเกียรติยศเท่ากับเมืองเวียงจันทน์ และขอบเขตปริมณฑลของเมืองเชียงใหม่ก็ขยายกว้างใหญ่ขึ้นในล้านนาถึง ๕๗ หัวเมือง^{๔๘} ในการขยายตัวทางบ้านกำลังคนของเมืองเชียงใหม่

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๒๓๗.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

และหัวเมืองต่างๆในเขตล้านนาในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ และในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ กล่าวคือ ในปี พ.ศ. ๒๓๕๗ ได้มีการจัดตั้งเมืองลำพูนซึ่งร้างมาตั้งแต่พม่าตีเมืองเชียงใหม่^{๔๘} การขยายตัวของชุมชนเมืองในเขตล้านนาอย่างรวดเร็ว ทำให้นโยบายของกรุงเทพฯ ต้องทำการจัดการปกครองหัวเมืองล้านนาชั้นใหม่ กล่าวคือได้ใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครองโดยให้เมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เป็นเจ้าประเทศราชชั้นตรงต่อกรุงเทพฯ^{๕๐} ส่วนเมืองแพร่และเมืองน่านก็มีฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชข้างชั้นตรงต่อกรุงเทพฯ เช่นกัน นโยบายควบคุมหัวเมืองโดยเฉพาะล้านนาเป็นนโยบายที่รัฐไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอตันพึงกระทำแก่บรรดาหัวเมืองเพื่อวิกรอนอำนาจ ของเจ้านายในระดับท้องถิ่น เพื่อมิให้ควบคุมกำลังคนมากเกินไป อันจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐส่วนกลาง ดังปรากฏว่ารัฐจะต้องให้บรรดาหัวเมืองต่างๆในราชอาณาจักร รายงานการควบคุมกำลังคนและช่างม้าศาตราวุธให้รัฐส่วนกลางทราบ ดังเช่นในกรณีของเมืองสุโขทัย^{๕๑} ถึงแม้ว่าหลักฐานดังกล่าวจะเป็นหัวเมืองภายในราชอาณาจักร แต่ในกรณีหัวเมืองประเทศราชล้านนาก็คงไม่แตกต่างจากหัวเมืองภายใน และนอกจากนั้นยังพบว่าในการเกณฑ์ทัพหัวเมืองประเทศราชไปราชการสงคราม ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ เกณฑ์ทัพเมืองน่านปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมืองน่านจะต้องรายงานกำลังคนและช่างม้าศาตราวุธ กล่าวคือ

...ข้าพเจ้าได้ทราบทุกประการ แล้วบัดนี้ข้าพเจ้าจะได้เร่งเกณฑ์กองทัพ เป็นทะแกลวทหาร ผู้มีชื่อ ๕๐๐ คน ไพร่ ๓,๐๐๐ คน เข่ากัน ๓,๕๐๐ คน ปืน ๑,๘๐๐ บอกคินคำหนัก ๗ หาบ กระสุนหนัก ๓ หาบ ๒๐ ชั่ง ช่างสำหรับบรรทุกินท่าลูกกระสุน สะเบียงอาหาร ๓๐๐ ช้าง...^{๕๒}

^{๔๘} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๒ (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๕๐๗.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^{๕๑} กทศ., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๖, เลขที่ ๑๕๑. สารตรา เรื่องให้หมายยกเฟื้องออกจากที่กำนันตลาดและให้ตั้งอ่อนแทน.

^{๕๒} คณะรัฐบาลฯ..., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓, หน้า ๒๔.

และการเกณฑ์กำลังคนในหัวเมืองล้านนาในการปราบกบฏครั้งนี้ประกอบไปด้วยเมือง เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน และหลวงพระบาง มีกำลังคน ๒๐,๐๐๐ คน เพื่อเข้าร่วมปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ซึ่งการเกณฑ์ทัพครั้งนี้ได้มีกองทัพของเมืองโคกควมคุมกำลังคนอย่างเต็มที่ เพราะได้มีการแยกเป็นหัวเมือง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่สามารถทราบจำนวนกำลังคนในการเกณฑ์ทัพของหัวเมืองล้านนาได้ทั้งหมด

จากสงครามปราบกบฏครั้งนี้ยังทำให้ทราบถึงความต้องการกำลังคนของหัวเมืองล้านนา เพราะในช่วงเวลายกกองทัพกลับได้มีการกวาดต้อนผู้คนตามหัวเมืองรายทางในการเคลื่อนทัพกลับหัวเมืองล้านนา อย่างไรก็ตามการเพิ่มปริมาณค่านกำลังคนในหัวเมืองล้านนาอย่างเห็นได้ชัด ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เมื่อรัฐส่วนกลางเกณฑ์ทัพหัวเมืองล้านนาไปทำศึกเมืองเชียงตุง กล่าวคือ "เกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ได้ ๕,๐๐๐ คน แล้วเกณฑ์ทัพเมืองนครลำปางได้ ๑,๐๐๐ คน เมืองลำพูน ๑,๕๐๐ คน"^{๕๓} และจากหลักฐานที่ยกมาประกอบยังทำให้เห็นภาพการควบคุมกำลังคนของเมืองต่างๆในเขตหัวเมืองล้านนา โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ อย่างไรก็ตามไม่สามารถทราบกำลังคนของหัวเมืองล้านนาในลุ่มน่านได้เพราะแพร่และน่านไม่ถูกเกณฑ์ทัพเข้าร่วมรบครั้งนี้ด้วยอาจมีผลสืบเนื่องมาจากสภาพที่ไม่เอื้ออำนวยทางภูมิศาสตร์คือการเกณฑ์ทัพของหัวเมืองทั้งสอง เพราะถ้ามีการยกทัพไปทำสงครามทางเมืองหลวงพระบาง เชียงราย เชียงแสน และเชียงรุ่ง เป็นต้น การเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองแพร่และน่านคงหลีกเลี่ยงไม่ได้

การเพิ่มจำนวนประชากรของหัวเมืองลุ่มน่านได้ปรากฏให้เด่นชัดในปี พ.ศ. ๒๓๕๑ เมื่อได้มีการเกณฑ์ทัพเมืองน่านไปรบกับหัวเมืองสิบสองปันนา กล่าวคือ

...พระยาน่านแจ้งความว่าได้เกณฑ์ให้พระยาราชบุตร พระยาคงคา
เชื่อนเพช พระยาราชวัง พระหอหนา เป็นนายทัพคุมกองทัพ
เมืองน่าน ๓,๕๗๐ คน...^{๕๔}

^{๕๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๑-๒ (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔๘.

^{๕๔} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๑๐, เลขที่ ๔๕. ใบบอกพระยาพิไชย บอกให้หลวงมหาดไทย หลวงนาไปรบกับหัวเมืองสิบสองปันนา.

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าจำนวนประชากรในหัวเมืองลุ่มน้ำน่านมีกำลังคนเป็นจำนวนมาก และเพิ่มปริมาณมากขึ้นเมื่อ "...บพชาติแห่งเมืองเชียงรุ่งอพยพมาสู่เมืองน่าน พระยาน่านกับครอบครัวไว้ได้ ๑,๕๐๐ คน..."^{๕๕} จากการได้กำลังคนเพิ่มมากขึ้น ทำให้หัวเมืองล้านนาขยายใหญ่และกลายเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญต่อกรุงเก่าทั้งในด้านยุทธศาสตร์และผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ เพราะการขยายตัวอย่างรวดเร็วของชุมชนล้านนาทำให้หัวเมืองล้านนาเป็นแนวปะทะข้าศึกได้ในขณะที่หัวเมืองฝ่ายเหนือไม่สามารถต้านทานกองทัพของข้าศึกได้

สภาพการว่างรอยของไพร่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือในส่วนของหัวเมืองลุ่มน้ำน่านและยวมกินระยะเวลาค่อนข้างยาวนาน กล่าวคือตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๑๘-๒๓๖๘ ซึ่งจากหลักฐานประเภทพระราชพงศาวดารก็ได้ให้ภาพการเกณฑ์ไพร่ในคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ ว่า

พระยาเพชรพิชัย พระยาไกรโกษาคุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ๓,๐๐๐ คน
ขึ้นทางเมืองพิษณุโลก นครไทยให้เดินทัพมาตีราชวงศ์ที่ตั้งอยู่เมือง
หล่มสัก^{๕๖}

แต่ไม่พบหลักฐานว่าแต่ละเมืองเกณฑ์ไพร่ได้เป็นจำนวนเท่าใด ยกเว้นเมืองพิษณุเพียงเมืองเดียว ดังหลักฐานว่า : "พระยาเพชรพิชัย บอกลงมา กองทัพเมืองพิษณุ ๓๐๐ คน..."^{๕๗} และถ้านำมาเปรียบเทียบกับกองทัพของหัวเมืองล้านนาอย่างเช่นเมืองน่านเพียงเมืองเดียวจะเห็นได้เมืองดังกล่าวมีกำลังมากกว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือถึง ๕๐๐ คน^{๕๘} ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเกณฑ์ทัพเมืองพิษณุซึ่งเป็นเมืองที่มี

^{๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๑-๒ (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔๘.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๕๗} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๓, หน้า ๑๖.

^{๕๘} เมืองน่านเกณฑ์ไพร่ได้ ๓,๕๐๐ คน.

กำลังคนมากเป็นอันดับสองรองจากเมืองพิษณุโลก ซึ่งถูกไต่จากกรมเกณฑ์ทัพในปี พ.ศ. ๒๓๗๖^{๕๘} การร่วंगโรยของไพร่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือเห็นได้ชัดเมื่อเปรียบเทียบกับกองทัพของหัวเมืองล้านนาในคราวเดียวกัน กล่าวคือ "ทัพเมืองเชียงใหม่ (ลำพูน ลำปาง) เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง คน ๒๐,๐๐๐ คน ก็มาเฝ้าค่ายหลวงที่เมืองพันพร้าวพร้อมกัน"^{๖๐} และนอกจากนั้นยังมีหลักฐานชั้นต้นที่ให้ภาพการร่วंगโรยของไพร่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือกล่าวคือ

...ได้มีสารตราสั่งให้เจ้าเมืองพิษณุโลกให้เกลี้ยกล่อมไพร่เมืองหล่มสัก คานูชาย และ เลย เขามาตั้งหลักแหล่งที่เมืองพิษณุโลก เพราะไพร่ในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือร่วंगโรย...

ดังนั้นอาจกล่าวสรุปได้ว่าหัวเมืองล้านนาเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งในค่านกำลังคน และเป็นหัวเมืองที่มีฐานะเป็นรัฐเขตแดนแทนหัวเมืองฝ่ายเหนือ และความสำคัญทางหัวเมืองฝ่ายเหนือในค่านยุทธศาสตร์จึงลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับหัวเมืองล้านนาอย่างเช่น เชียงใหม่ และกับหัวเมืองชั้นเอกอื่นๆ เช่น นครราชสีมา และ นครศรีธรรมราช ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือได้เปลี่ยนแปลงมาสู่ความสำคัญทางค่านเศรษฐกิจ อันมีผลสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงแนวยุทธศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงสภาพการทั่วไปของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

๓.๔ พรมแดนค่านทิศใต้ (ศึกษาในกรณีเมืองนครสวรรค์)

เมืองนครสวรรค์เป็นหัวเมืองสุดท้ายในหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งเชื่อมต่อทางวัฒนธรรมระหว่างหัวเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและหัวเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน ภาพประวัติศาสตร์เมืองนครสวรรค์ก็ได้ปรากฏเด่นชัดในฐานะเมืองที่เป็นรัฐถึง

^{๕๘} การเกณฑ์ทัพปี ๒๓๗๖, เมืองพิษขัยมีกำลังพล ๗๐๐ คน.

^{๖๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ หน้า ๖๑.

^{๖๑} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๔, หน้า ๒๘.

กลาง โดยเฉพาะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทพระราชพงศาวดาร กล่าวถึงสภาพ
ของเมืองนครสวรรค์ที่เป็นเมืองหน้าด่านสกัดทัพ ดังปรากฏในสงครามคราวเสียกรุงศรี
อยุธยาครั้งที่ ๒ ว่าได้มีการจัดทัพจากพระนครออกไปรบทัพข้าศึกหลายแห่ง อาทิ ราชบุรี
ท่ากระดาน ชัยนาท และนครสวรรค์^{๖๒} ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองนครสวรรค์เป็น
เมืองหน้าด่านสกัดทัพของข้าศึกที่บุกลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และได้มีการกล่าวถึง
เมืองนครสวรรค์อีกแง่มุมหนึ่งในสมัยอยุธยาว่า ถ้าศัตรู (พม่า) ยกทัพเข้าโจมตีอยุธยา
แล้วสามารถยึดเมืองนครสวรรค์เป็นแหล่งชุมนุมพลได้อยุธยาจะต้องรับศึกของพม่าที่กรุงศรี
อยุธยาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้^{๖๓} เพราะเมืองนครสวรรค์เป็นแหล่งที่ควบคุมการคมนาคมทาง
น้ำที่ถือว่าเป็นหัวใจของอยุธยา เพราะเมืองนครสวรรค์เป็นประตูหนทางที่นำไปสู่หัวเมือง
ฝ่ายเหนือและอาณาจักรล้านนา และถ้าควบคุมเมืองนครสวรรค์ได้ก็เท่ากับว่าตัดเส้นทาง
การติดต่อของอยุธยาออกจากหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง

บทบาทของเมืองนครสวรรค์ในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เห็นได้
ชัดว่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๘ ในคราวศึกอะแซห่วนก็ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีใช้เมืองนคร
สวรรค์เป็นด่านสกัดทัพและส่งกำลังบำรุงด่านยุทธปัจจัย^{๖๔} และถ้าเกิดการเปลี่ยนแปลง
แก่ข้าศึกก็จะถอยทัพมาตั้งมั่นที่เมืองนครสวรรค์ เพื่อสกัดกั้นกองทัพของข้าศึกไม่ให้บุกลงสู่
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง หรือแม้แต่ในกรณีสงครามเก้าทัพ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ปี พ.ศ.
๒๓๒๘ เมืองนครสวรรค์ก็เป็นเมืองสกัดทัพ หรือ "ซัดคาทัพ"^{๖๕}

^{๖๒} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า ๖๓๐.

^{๖๓} สุภรณ์ โอเจริญ, บรรณาธิการ. นครสวรรค์ : รั้วกึ่งกลาง รายงานการ
สัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น จังหวัดนครสวรรค์, (กรุงเทพฯ, อัมรินทร์
การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๐๐.

^{๖๔} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๘๓-๕๔๘.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน.

ความสำคัญของเมืองนครสวรรค์ได้ปรากฏเด่นชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ หลังช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๕ เมืองนครสวรรค์มิได้รับความเสียหายจากสงคราม อดะแหรุ่นกัที่ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือเหมือนหัวเมืองอื่นๆ ในอาณาบริเวณใกล้เคียงเช่น เมืองกำแพงเพชร ตาก สุโขทัย สวรรคโลก และพิษณุโลก เป็นต้น ถึงแม้ว่าจะมีกองกำลังบางส่วนของพม่าที่รุกเข้าในเขตเมืองนครสวรรค์แต่ก็เป็นเพียงกองกำลังลาดตระเวณขนาดย่อมมีกำลังประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ^{๖๖} ที่ยกผ่านมาจากเมืองนครสวรรค์และอุทัยธานี

อีกประเด็นหนึ่งถ้าพิจารณาในแง่ภูมิศาสตร์ เมืองนครสวรรค์เป็นเมืองที่มีชัยภูมิที่ดี เป็นแหล่งควบคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำของแคว ๔ สาย คือ ปิง วัง ยม น่าน เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนแหล่งชุมทาง และเป็นปากประตูสู่หัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองนครสวรรค์เป็นเมืองที่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นทางด้านเศรษฐกิจ เพราะเป็นด่านเก็บภาษีอากรของรัฐ โดยเฉพาะสินค้าที่มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือและล้านนา เพราะเมืองนครสวรรค์เป็นทางผ่านของสินค้าและเป็นแหล่งชุมทางสินค้าเพื่อการส่งต่อจากกรุงเทพฯ และหัวเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง บัจจัยตั้งกล่าวจึงทำให้เมืองนครสวรรค์มีการแลกเปลี่ยนทางการค้าเพิ่มมากขึ้น ดังจะกล่าวในบทต่อไป

ดังนั้นจึงอาจกล่าวสรุปได้ว่าเมืองนครสวรรค์เป็นเมืองหน้าด่านชั้นในฝ่ายเหนือ^{๖๗} ที่จะสกัดกั้นกองทัพ ข้าราชการที่จะบุกโจมตีลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในกรณีที่หัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ ไม่สามารถเป็นปราการสกัดทัพของข้าศึกได้ อันมีผลสืบเนื่องมาจากนโยบายยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือของพระเจ้ากรุงธนบุรี และในเวลาต่อมาเมืองนครสวรรค์ก็กลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการค้า เนื่องจากมีสภาพภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย

^{๖๖} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า ๗๒๕-๗๒๗.

^{๖๗} หมายเหตุเศรษฐกิจที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองทั้ง ๕ เรื่องพ่ายกองทัพตีเมืองถลาง จ.ศ. ๑๑๗๑, หน้า ๓๐-๓๕.

๓.๕ ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือทางการเมืองหลังการเปลี่ยนแปลง
- แนวยุทธศาสตร์

การเปลี่ยนแปลงแนวยุทธศาสตร์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทำให้บทบาทของหัวเมืองฝ่ายเหนือเปลี่ยนแปลงไปจากรูปแบบเดิม กล่าวคือหลังจากการปรับแนวยุทธศาสตร์ในการยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือของพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือลดบทบาทความสำคัญทางยุทธศาสตร์ลง ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศเพื่อนบ้านแปรเปลี่ยนไปทำให้ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือคือส่วนกลางทางบ้านยุทธศาสตร์และการเมืองลดลง หัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีความสำคัญทางการเมืองในฐานะแหล่งให้ข่าวคือส่วนกลาง โดยเฉพาะการสืบข่าวราชการในการเคลื่อนไหวทางการเมืองของรัฐเพื่อนบ้าน ซึ่งการเป็นตัวแทนของรัฐในการให้ข่าวนั้นก็ถือเป็นสิ่งสำคัญของรัฐ เพราะปรากฏว่าในสมัยกรุงธนบุรีก็ได้รับความสำเร็จในการรบเนื่องจากได้รับข่าวการเคลื่อนไหวของพม่าจากลาวเมืองแพะ เป็นต้น ซึ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือสามารถแบ่งตามสภาพภูมิศาสตร์ของ เส้นทางคมนาคมได้เป็น ๓ กลุ่มหัวเมืองคือ

๓.๕.๑ กลุ่มหัวเมืองลุ่มน้ำปิง

กลุ่มหัวเมืองลุ่มน้ำปิง ประกอบไปด้วยเมืองกำแพงเพชรและตาก ตามลักษณะการปกครองในกลุ่มหัวเมืองเหล่านี้ เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองที่มีบทบาททางการเมืองสูงกว่าเมืองตาก ถึงแม้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐส่วนกลางจะพยายามควบคุมหัวเมืองอย่างใกล้ชิดและให้บรรดาหัวเมืองต่างๆขึ้นตรงต่อส่วนกลาง โดยเฉพาะในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่การสั่งการใดๆที่มีความสำคัญของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแก่เมืองตากจะให้เมืองกำแพงเพชรรับทราบด้วย^{๖๔} และนอกจากนั้นการพิจารณาแต่งตั้งข้าราชการ โดยเฉพาะข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเมืองตาก เช่น ตำแหน่งเจ้าเมือง และ ปลัดเมืองตากส่วนกลางจะขอความเห็นชอบจากเมืองกำแพงเพชรในการพิจารณาแต่งตั้ง โดยการจัดส่งข้าราชการจากเมืองกำแพงเพชรไปเป็นผู้ปกครองเมืองตาก ดังปรากฏ

^{๖๔} กทช., จดหมายเหตุนักการที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๘๖, เลขที่ ๑. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี.

...จะไปรุดเกล้าให้ข้าราชการ ณ กรุงเพชขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองปลัดเมือง
 ตกเกล้าหารู้จักคุ้นเคยกับพวกกรมการเมืองตกไม้ ทรงเห็นว่าการ
 เมืองกำแพงเพชรได้ขึ้นมาพึ่งราชการอยู่ ณ เมืองตากช้านานหลายปี
 ภูเบาะแสชนบชธรรมเนียมราชการบ้านเมือง ทั้งเป็นคนชอบพอกันกับ
 พระปลัดกรมการเมืองตากด้วย จึงไปรุดเกล้าให้กรมการเมือง
 กำแพงเพชรขึ้นมาเป็น...

นอกจากการหาข่าวที่เป็นประโยชน์ต่อทางราชการ เมืองตากและกำแพงเพชรจะต้อง
 กระทำร่วมกัน เพราะเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศตะวันตก ดังปรากฏในร่างสารตรา
 เจ้าพระยาจักรีถึงหัวเมืองตากและกำแพงเพชรให้ส่งกองลาดตระเวนสืบข่าวเมืองพม่า^{๗๐}
 และนอกจากนั้นเมืองตากยังต้องกระทำหน้าที่สืบข่าวราชการของกลุ่มหัวเมืองล้านนา
 น้ำปิง โดยเฉพาะที่เมืองเชียงใหม่ซึ่งการกระทำดังกล่าวอาจเป็นไปได้ในรูปของการค้า
 ระหว่างเมืองพร้อมกับสืบข่าวราชการ^{๗๑} ดังนั้นอาจกล่าวสรุปได้ว่าหัวเมืองลุ่มน้ำปิงโดยมี
 เมืองกำแพงเพชรเป็นผู้นำทางการเมือง ทำหน้าที่ในการหาข่าวเหตุการณ์ทางการเมือง
 ของพม่า และหัวเมืองล้านนาลุ่มน้ำปิง

๓.๕.๒ กลุ่มหัวเมืองลุ่มน้ำยมและน่าน

กลุ่มหัวเมืองเหล่านี้ได้แก่ เมืองพิจิตร พิษณุโลก พิษัย สุโขทัย และสวรรคโลก
 กลุ่มหัวเมืองเหล่านี้เมืองที่มีบทบาททางการเมืองสูงตามลำดับความสำคัญคือ พิษณุโลก
 พิษัย สวรรคโลก สุโขทัย และพิจิตร โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองชั้นเอกตาม
 ตำแหน่งเจ้าเมืองราชทินนามจะลงท้ายด้วย "ภาณุ"^{๗๒} เหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราช

^{๖๘} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๘, เลขที่ ๑๘. สารตราถึง
 กรมการเมืองตาก เรื่องไปรุดเกล้าให้จัดแจงตั้งเจ้าเมืองปลัดเมืองตาก.

^{๗๐} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๘๖, เลขที่ ๑. ร่างสารตรา
 เจ้าพระยาจักรี.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๗๒} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, เล่มที่ ๑. (พระนคร, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธ
 ษนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๑๘๘-๒๐๑.

และหัวเมืองชั้นโทและชั้นตรีในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้ง ๘ ราชทินนามจะลงท้ายด้วย "ภหะ"^{๗๓} ซึ่งตำแหน่งของชื่อในราชทินนามของเจ้าเมืองก็เท่ากับว่าฐานะเมืองพิษณุโลกทางการเมืองและการปกครองสูงกว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง แต่ในความเป็นจริงแล้วเมืองพิษณุโลกไม่ได้มีบทบาทควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะเมืองพิษณุโลกได้ลดบทบาทลงภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้ และการแต่งตั้งเจ้านายปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภายหลังการสถาปนาราชวงศ์จักรีก็ไม่ได้ให้อำนาจแก่เมืองใดเมืองหนึ่งมากเกินไป เพราะเจ้านายที่ปกครองหัวเมืองในบริเวณดังกล่าวเป็นข้าราชการบริพารคนสนิทของราชวงศ์จักรี

ดังนั้นเมืองพิษณุโลกจึงมิได้มีบทบาทควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ ว่า "...นายบุครรื่องให้ส่งตัวนายบุครขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก พระณรงค้วาญไม่ส่ง เมืองญบไม่ไ้ขึ้นกับเมืองพิษณุโลก เป็นแต่เมืองฝากคอกแต่น้ำพิธิครุญก็ถือเอาแต่ญเองพิธิ"^{๗๔} จากหลักฐานดังกล่าวเมืองพิษณุโลกจะมีบทบาทควบคุมเฉพาะเมืองชั้นของตนเองเท่านั้น

แต่อย่างไรก็ตามเมืองพิษณุโลกก็ยังได้รับความไว้วางใจจากส่วนกลางในฐานะเมืองที่มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ดังปรากฏ

แลพระยาพิษณุโลก ก็โปรดให้เป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่ ขึ้นมารักษาบ้านเมือง
ดูแลทางพระเนตรพระกรรณราชการทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ สบเกล้าพระพุทธิ
เจ้าอยู่หัวก็ไว้วางพระทัยกับพระยาพิษณุโลก ให้พระยาพิษณุโลก กรมการ
ดูแลทั้งชาวราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือจงรอบคอบ^{๗๕}

^{๗๓} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, เล่มที่ ๑. (พระนคร, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๑๘๘-๒๐๑.

^{๗๔} กหข., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๔, เลขที่ ๗๔. เรื่องราวขุนจิตต์รักษา กล่าวโทษพระณรงค.

^{๗๕} คณะรัฐบาลฯ..., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๔. หน้า ๒๕.

จากเหตุผลดังกล่าวพอจะให้ภาพของเมืองพิษณุโลกในลักษณะตัวแทนอาณาจักร
ในระดับท้องถิ่นในฐานะเมืองที่มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่จะให้ความคิดเห็นหรือว่ากล่าว
ตักเตือนแล้วรายงานให้ทางกรุงเทพฯทราบในบางกรณีเช่น

เมืองพิษณุโลกบอกส่งไม้ขนสีก กองส่วยหลวงชุมพลภักดี กองขึ้นกับ
หลวงณรงค์อาสา, ผู้เป็นพระยาสุโขทัย พิษณุโลกส่งแทนเพราะ
พระยาสุโขทัยไม่อยู่ลงมากกรุงเทพฯ

แต่ในลักษณะของการเก็บส่วยแบบส่งคือ เหมือนอย่างเมืองนครราชสีมาในหัวเมืองฝ่าย
เหนือไม่ปรากฏหลักฐาน ทั้งนี้จะมีผลสืบเนื่องมาจากสภาพภูมิศาสตร์การคมนาคมทาง
น้ำที่ค่อนข้างสะดวกในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งแตกต่างจากเมืองนครราชสีมาที่ต้องใช้เส้นทาง
ทางคมนาคมทางบก (ในอดีตเส้นทางคมนาคมจากหัวเมืองที่ราบสูงโคราชลงสู่หัวเมือง
ภาคกลางจะใช้เส้นทางจากเมืองนครราชสีมาสู่เมืองสระบุรี และหัวเมืองในที่ราบสูง
โคราชจะต้องใช้เส้นทางนี้เกือบทั้งสิ้น) จึงทำให้ระบบการเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายเหนือ
มีความแตกต่างจากเมืองนครราชสีมา กล่าวคือต่างเมืองต่างส่งของตนเองโดยไม่ผ่าน
เมืองหลัก และยังมีหลักฐานปรากฏอีกว่าเมืองขึ้นของเมืองหลักบางเมืองยังส่งส่วยโดย
ไม่ผ่านเมืองหลัก ดังปรากฏว่าเมืองเชียงเงินซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองตากหากการส่งส่วย
ไม้ขนสีกโดยไม่ผ่านเมืองตาก^{๗๗} แต่ประเด็นดังกล่าวก็เป็นเพียงประเด็นปลีกย่อยที่
ปรากฏในส่วนของเมืองตาก แต่ไม่สามารถตรวจพบหลักฐานในส่วนของเมืองอื่นๆในหัว
เมืองฝ่ายเหนือ การส่งส่วยของหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองชั้นตรี และหัวเมืองชั้นโทจะ
ไม่มีการส่งส่วยมารวมไว้ที่หัวเมืองชั้นเอก และการส่งส่วยจะไม่มีการผูกมัดกับหัวเมือง
ชั้นเอก

^{๗๖} กทข., จดหมายเหตุการณ์ที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๒, เลขที่ ๑๑๖.

ใบบอกเมืองพิษณุโลก

^{๗๗} กทข., จดหมายเหตุการณ์ที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๔๘, เลขที่ ๔๓. ใบบอกเมือง
เชียงเงิน เรื่องส่งไม้ขนสีกเมืองเชียงเงิน.

นอกจากนั้นเมืองพิษณุโลกยังทำหน้าที่กำชับเมืองพิษัยในเรื่องราชการต่างๆ ในฐานะเมืองที่มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ดังปรากฏว่า "เมืองพิษณุโลก ให้เมืองพิษัยดูแลในเรื่องการกวาดค้อนไพร่ลาวที่หนีมาจากเมืองสระบุรี"^{๗๘}

ส่วนเมืองพิษัยเป็นเมืองที่ทำหน้าที่ในการหาข่าวและสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวทางการเมืองในหัวเมืองลาว หลวงพระบาง พวน^{๗๙} แพร์ และน่าน^{๘๐} ส่วนเมืองสวรรคโลกเป็นเมืองหน้าด่านฝ่ายเหนือลุ่มน้ำยม^{๘๑}

ดังนั้นจากกล่าวสรุปได้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือลุ่มน้ำยมและน่านเป็นหัวเมืองที่ทำหน้าที่สอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวทางการเมืองของหัวเมืองลาวทางทิศตะวันออก เพราะเนื่องมาจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวย

๓.๕.๓ หัวเมืองลุ่มน้ำป่าสัก

เมืองเพชรบูรณ์ เป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ตั้งอยู่บนเทือกเขาเพชรบูรณ์ และที่ตั้งของเมืองอยู่บนตะเข็บรอยค่อทางวัฒนธรรม ระหว่างวัฒนธรรมลุ่มน้ำเจ้าพระยาคอนล่างกับวัฒนธรรมล้านช้าง ซึ่งอาณาเขตของเมืองเพชรบูรณ์ครอบคลุมเมืองชั้นบนเทือกเขาเพชรบูรณ์อันได้แก่ เมืองเลย และ แก่นท้าว และหัวเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักคอนเหนืออันได้แก่เมืองหล่มสัก

จากการที่เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ระหว่างรอยค่อทางวัฒนธรรมจึงทำให้เกิดการผสมกลมกลืนทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมทั้งไทยและลาว ในลักษณะที่คล้ายคลึงกับเมืองตาก

^{๗๘} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓, เล่ม ๔. หน้า ๒๕.

^{๗๙} กทช., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๖, เลขที่ ๑๗. ร่างสารตราเมืองนครราชสีมา เรื่องส่งเงินแกง กับข้าง ๒ เชือก.

^{๘๐} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓, เล่ม ๔. หน้า ๒๕.

^{๘๑} กทช., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๘, เลขที่ ๔๒. ใบบอกเมืองสวรรคโลกเรื่องส่งเงินแทนทองคำสวย.

พิชัย และสวรรคโลก เป็นกัน คังปรากฏในการรายงานของมัลลอคว่า "เมืองเพชรบูรณ์ มีไทย ๑๕๐ คน ลาว ๑๕๐ คน"^{๔๒} คังนั้นจึงทำให้เมืองเพชรบูรณ์มีความต่างทางด้าน ภาษาและวัฒนธรรม จากที่คังของเมืองเพชรบูรณ์คังกล่าวจึงทำให้เมืองเพชรบูรณ์มีฐานะ เป็นเมืองหน้าด่านทางทิศตะวันออก^{๔๓} ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองลาวที่ตั้งอยู่บนเทือกเขา เพชรบูรณ์คังที่กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะอำนาจหน้าที่คังกล่าวเมืองเพชรบูรณ์ได้มาภาย หลังการยกทัพของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๗๐ และหลังจาก การได้ควบคุมหัวเมืองคังกล่าว จึงทำให้เมืองเพชรบูรณ์ถูกยกฐานะเป็นหัวเมืองชั้นโท^{๔๔} ในเวลาต่อมา^{๔๕} เมืองเพชรบูรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นหัวเมืองที่คอบสนองรัฐ ส่วนกลางในรูปของสินค้าของป่าเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะครั่ง เร่ว ก่ายาน ไม้ และอื่นๆ ซึ่งสินค้าเหล่านี้ถูกเก็บจัดส่งมาจากหัวเมืองลาวบนเทือกเขาเพชรบูรณ์

^{๔๒} B.J. Terwiel Through Travellers' Eyes. P. 142.

^{๔๓} กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๒, เลขที่ ๑๔๘. ร่างหนังสือ พระยามหาอำมาตย์.

^{๔๔} คณะรัฐบาลฯ..., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๔. สารตราเจ้าพระยา จักรีสั่งราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือต่างๆ ความเบิกเตล็ด จ.ศ. ๑๑๘๘, หน้า ๗๔.

^{๔๕} ไม่ทราบแน่ชัดว่าเมืองเพชรบูรณ์ ถูกลดฐานะเป็นหัวเมืองชั้นตรีเมื่อใด เพราะ ในสมัยอยุธยาเมืองเพชรบูรณ์มีสถานภาพเป็นหัวเมืองชั้นโท และมีศักดินาเทียบเท่าเมือง กำแพงเพชร สุโขทัย และสวรรคโลก ซึ่งปรากฏในกฎหมายตราสามดวงใน "พระไอยการ ตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" อย่างไรก็ตามอาจกล่าวสันนิษฐานการลดบทบาทของเมือง เพชรบูรณ์เป็นหัวเมืองชั้นตรี น่าจะมาจากสาเหตุการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าและศูนย์ อำนาจทางการเมืองระหว่างราชอาณาจักรอยุธยากับอาณาจักรล้านช้างที่เมืองหลวงพระบาง ก็เป็นได้ เพราะเมืองเวียงจันทน์เริ่มมีบทบาทเข้าแทนที่เมืองหลวงพระบาง อย่างไรก็ตาม ฐานะของเมืองเพชรบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่งเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ มียศแค่ "พระ" เช่นพระพิชัยบุรินทร์ และพระณรงค์สงคราม แต่ในช่วงเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ ตำแหน่งเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ก็เลื่อนฐานะเป็น "พระยาเพชรบูรณ์" และเริ่มใช้ราชทินนาม ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงเหมือนกับหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ กล่าวคือราชทินนามของ พระยาเพชรบูรณ์คือ "พระยาเพชรรัตนราชสงครามรามภักดีพิริยะภาหุระ" ซึ่งตำแหน่งราช ทินนามดังกล่าวเมืองเพชรบูรณ์ได้มาประมาณปี พ.ศ. ๒๓๗๒ ในขณะที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ อื่นๆใช้ราชทินนามมาก่อนหน้านี้

อากลาวไควว่าหัวเมืองทั้ง ๓ กลุ่มอันได้แก่หัวเมืองลุ่มน้ำปิง หัวเมืองลุ่มน้ำ
 ยมและน่าน และหัวเมืองลุ่มน้ำป่าสัก ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงแนวยุทธศาสตร์แล้ว
 หัวเมืองดังกล่าวมีลักษณะของการเป็นตัวแทนอำนาจรัฐภายในท้องถิ่นในการสืบราชการ
 ธิปไตยมาและหัวเมืองลาวทั้งจากหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองล้านช้าง และนอกจาก
 นั้นยังทำหน้าที่ว่ากล่าวตักเตือนหัวเมืองภายในฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะการคัดค้านค้ำความ
 ทรนค้ำพิพาทของหัวเมืองขึ้น และเร่งรัดการส่งส่วยค้อให้รัฐส่วนกลาง ซึ่งเมืองที่มีบทบาท
 เคนมากที่สุด ลุ่มน้ำปิงคือก่าแพงเพชร ลุ่มน้ำยมและน่าน คือ พิษณุโลก พิษัย และสวรรคโลก
 และลุ่มน้ำป่าสักคือ เมืองเพชรบูรณ์ และการทำหน้าที่เป็นตัวแทนของรัฐภายในท้องถิ่น
 นั้นขึ้นอยู่กับสภาพภูมิศาสตร์ โดยถือเส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นเกณฑ์